

I. MARXIZMUS—LENINIZMUS

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN KIALAKULT NÉPESEDÉSI HELYZET NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

Írta: TAPOLCSÁNYI LÁSZLÓ

Ismeretes, hogy a marxizmus megjelenéséig a társadalomtudományok nem tudtak, illetve csak részben tudtak magyarázatot adni a társadalom fejlődésének rugóiról. Az osztálykorlátok mellett a helyes absztrakció hiánya akadályozza azt, hogy a társadalom anyagi létfeltételei közül az anyagi javak termelésének módját jelöljék meg, mint meghatározó tényezőket.

A marxizmus előtt felhalmozódott elméleti anyag viszonylag jelentős része a társadalom anyagi létfeltételei közül a népesség számát emeli ki, mint determináns tényezőt. A népesség értékelésének ez a naiv mennyiségi szemlélete (populacionizmus) a kapitalista társadalom fejlődése során válságba kerül. Ennek a válságnak egyik kifejezője Malthus túlnépesedési elméletének megszületése.

A feudalizmus mélyéből rohamosan fejlődő kapitalista viszonyok számára létkérdés volt a népesség elegendő, sőt fölös volta a munkaerőszükséglet biztosítása érdekében. A fiatal, erőttől duzzadó burzsoázia gazdasági és társadalmi nézeteiben ezért erős populacionista hatás érvényesül. Ez a helyzet mindvégig érvényes a kapitalista társadalom pozitív, felfelé ívelő szakaszában.

A populacionizmus akkor kerül válságba, amikor a tőkés társadalom belső ellentmondásainak fejlődése következtében viszonylagos túlnépesedettségi állapot alakul ki, amely rendkívüli módon kielezi a munka és a tőke viszonyát, a társadalmi ellentéteket. A tőkés felhalmozás törvényei, a tőke növekvő szerkes összetételének hatása — a marxizmus hiányában — ekkor még ismeretlen. Ezen a talajon születik meg a naiv pozitív mennyiségi szemlélet ellenkező végleteként Malthus népesedési elmélete.

Malthus a polgárosodó földesúri osztály képviselője, aki előtt a kapitalista társadalom legegyszerűbb törvényszerűségei is rejtve maradnak. Ismeri viszont a jelentkező ellentmondásokat, a munkanélküliséget és következményeit, mint felszíni jelenségeket.

Magyarázatot keres minderre — s talál is a maga módján — egy társadalom feletti örök „törvényt”, amely törvényt később számtalan verzióban elméleti fegyverként felhasználnak.

A népesedéssel kapcsolatos jelenségek, problémák eddig tehát a legbonyolultabban és ellentmondásosabban a kapitalizmusban jelentkeztek.

Ezek a problémák természetszerűleg a magyar közgazdasági irodalomban is tükröződtek. Az osztrák—magyar monarchia révén különösen erős volt a kamaralista hatás, azaz a populacionizmusnak az a változata, amely a népesség gyarapodását elsősorban, mint a monarchia adófizető polgárainak örvendetes számemelkedését tekinti.

Az érett kapitalizmus ellentmondásai korlátozott nemzeti függetlenségünk és erős feudális maradványaink miatt csak viszonylag későn jelentkeztek, s ugyanígy változtak velük párhuzamosan a népeiséget értékelő hazai elméletek is.

A marxizmus — feltárva az emberi társadalom fejlődésének legfontosabb, legalapvetőbb törvényeit, összefüggéseit — a népeiséget csak mint másodlagos tényezőt, mint a társadalom számára nélkülözhetetlen anyagi létfeltételt veszi figyelembe. Marx a kapitalizmus alapvető fejlődési törvényeinek feltárásával (tőkefelhalomzás törvénye, értéktöbblet születése, kapitalizmus alapvető ellentmondása) már objektív, valós magyarázatát adja a tőkés társadalomban jelentkező népesedési problémának, melyet a kérdés lényegénél fogva viszonylagosnak nevez. Viszonylagosnak, mert ez a túlnépesedés csak a kapitalista társadalomra jellemző, annak belső társadalmi törvényszerűségeinek hatására alakult ki.

Ezzel Marx minden kétséget kizáróan megállapítja, hogy a termelőerők és termelési viszonyok dialektikus kapcsolatának megfelelően minden társadalmi-gazdasági alakulatnak megvan a maga népesedési törvénye.

Az említett marxi törvény ellentmondásosnak, korlátozott hatókörűnek tűnik, ha mereven, az emberiség civilizációs fejlődésének alapos, sokoldalú vizsgálata nélkül értelmezzük.

E marxi törvény vulgáris értelmezésére a közelmúltban, sőt napjainkban is találhatunk példákat a második világháború után kialakult népesedési helyzettel kapcsolatban.

Akadnak közgazdászok, demográfusok és szociológusok, akik a népesedési kérdés rendkívüli heterogenitását mellőzve, az általános emberi kultúra minden társadalmi formára jellemző, fejlődésben levő ismérveit figyelmen kívül hagyva, vagy nem elég alaposan vizsgálva hiányolják a szocialista társadalmi formára jellemző specifikus népesedési törvényt, gyakoriságot.

Ez a specifikum-keresés nem volna baj, az már viszont annál inkább, hogy feltevéseikben rendszerint abból indulnak ki, hogy a megváltozott társadalmi-gazdasági körülmények következtében a szocialista társadalomban a népeiség növekedésének átlagon felülinek, a kapitalista társadalmat meghaladó mértékűnek kell lennie, mert ez a szocialista viszonyok, a gazdasági alaptörvény egyenes következménye.

A második világháború után kialakult népesedési helyzet és tendenciák azonban nem ezt mutatják.

Vegyük alapul például az 1950 és 1960 közötti évtizedet európai viszonylatban. A kép a következő:

1000 lakosra jutó élveszületések száma¹

O r s z á g	1950	1960
Ausztria	15,6	17,8
Belgium	16,9	16,8
Bulgária	25,2	17,8
Csehszlovákia	23,3	15,9
Dánia	18,6	16,6
Egyesült királyság	16,3	17,5
Finnország	24,5	18,4
Franciaország	20,7	18,0
Görögország	20,0	18,9
Hollandia	22,7	20,8
Jugoszlávia	30,2	23,0
Lengyelország	30,7	22,4
Magyarország	20,9	14,7
NDK	16,9	17,0
NSZK	16,5	17,7
Norvégia	19,1	17,5
Olaszország	19,6	18,5
Portugália	24,4	23,4
Románia	26,2	19,1
Spanyolország	20,2	21,9
Svájc	18,1	17,6
Svédország	16,4	13,6
Szovjetunió	26,7	24,9

Könnyen megfigyelhető, hogy a születésszámok alakulása néhány ország kivételével általános csökkenést mutat. A táblázatból az is leolvasható, hogy ebben a csökkenésben a szocialista országok meghaladják az európai átlagot.

Mit jelent ez? Azt jelentené, hogy a marxi törvény alapján feltételezett sajátos szocialista népesedési törvény nem érvényesül? Csak abban a helytelen értelemben jelenti azt, mely szerint a szocializmus viszonyaiból következően a népességnek különlegesen gyorsan kell szaporodnia.

A valóságban a népesség alakulásának szocialista specifikuma éppen abban jelentkezik, hogy a gyorsabban fejlődő, de történelmileg a termelőerők fejlettségét tekintve hátránnyal induló szocialista országokban a jelen időszakban a születések száma gyorsabban csökken.

A történelem előtti idők óta eltelt 600 ezer évben mintegy 77 milliárd ember élt a Földön a termelőerők különböző fejlettségű szintjei által meghatározott viszonyok között.

A termelőerők alacsonyabb szintjére, s így a társadalom fejlettségének alacsonyabb fokára a magas születési arányszám, az alacsony életkor, magas halálozási arányszám a jellemző. Ez az állítás igazolást nyer, ha megvizsgáljuk a szocialista országok 1945 előtti vagy pedig a függő, gyarmati-félgyarmati országok jelenlegi fejlődését.

A gazdaságilag gyorsan fejlődő országokban viszont az alacsonyabb születési mutatószám, a meghosszabbodó életkor, és viszonylag alacsony színvonalon mozgó halálozási arányszám a jellemző.

A szocialista országok gazdasági fejlődése gyorsabb, mint a nyugat-európai tőkés államoké [2]. Ez a gyorsabb fejlődés törvényszerűen jelentkezik a születésszámok nagyobb arányú visszaesésében. Hasonló példa hozható fel olyan nem szocialista ország esetében, mint Japán, amely a magasabb szaporodási arányszámáról ismert ázsiai országok közül, de az egész tőkés világban pillanatnyilag a leggyorsabban fejlődik. Ennek megfelelően az alapul vett időszakban a népesedési arányszám 28,1-ről 17,2-re csökkent.

Az a tény pedig, hogy az európai népi demokráciák és a Szovjetunió a kapitalizmustól átvett társadalmi-termelési örökségekkel terhelve a termelőerők fejlettségének alacsonyabb színvonaláról indult, ott jelentkezik, hogy a születési arányszámok 1950-ben jóval magasabbak, mint a nyugat-európai tőkés országokban.

A termékenység alakulása azonban nem ennyire leegyszerűsíthető kérdés. Meglehetősen heterogén, bonyolult, sokszor egymást kizáró tényezők, tendenciák összehatásának eredményeként jelentkezik.

Mint említettem, az emberi társadalom kulturáltságának emelkedése együtt jár a termékenység bizonyos határok között mozgó csökkenésével. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy ne adódjanak olyan tényezők, amelyek csökkentőleg hatnak a társadalom termékenységére, népességére, de oly módon, hogy ez a csökkenés nem nevezhető pozitívnak.

Ilyen tényező a szocialista országok esetében például a termelőerők viszonylagos fejletlensége vagy a társadalmi tudat túlzott elmaradása a társadalmi létől.

A vázolt kérdéscsoport mellett olyan problémák is jelentkeznek, hogy a népesség csökkenő évenkénti szaporulata milyen következményekkel jár és járhat a társadalom számára. Akadt olyan történész is, aki a „nemzetfáltás” jegyében szinte katasztrófálisnak ítéli meg jelenlegi népesedési helyzetünket, kiindulva abból az egyszerű, de teljesen mechanikusan értelmezett marxista alaptételből, hogy az ember, mint a legfőbb, leggazdagabb termelőerő jön számításba, s ha az ilyen módon kvalifikált termelőerők száma nem gyarapodik elég gyorsan, sőt bizonyos határok között csökken, ez a társadalom számára automatikusan, egyértelműen káros.

A kérdés ilyen módon való felvetése csak abban az esetben lenne lehetséges, ha el tudnánk választani a társadalmi progresszivitás következtében beálló szaporulatcsökkenést a kedvezőtlen, gátló tényezők által előidézett visszaesésre, és a felvetést le tudnánk szűkíteni az utóbbira.

A népesség jelenlegi alakulását befolyásoló tényezőket, azok kölcsönös és együttes hatását, valamint a népszaporulatban beállott következményeit vizsgáljuk meg Magyarország vonatkozásában. Magyarország népességalakulása az európai fejlődéshez viszonyítva az átlagosnál gyorsabb csökkenést mutat [3]. A népmozgalom — témánkhoz kapcsolódó — összefoglaló adatai hazánkban 1938 óta a következők szerint alakultak: [4]

Év	Élveszületések száma	Halálozások száma	Természetes szaporodás mértéke
1938	182 206	130 628	51 578
1949	190 398	105 718	84 680
1950	195 567	106 902	88 665
1951	190 645	109 998	80 647
1952	185 820	107 443	78 377
1953	206 926	112 039	94 887
1954	223 347	106 670	116 677
1955	210 430	97 848	112 582
1956	192 810	104 236	88 574
1957	167 202	103 645	63 557
1958	158 428	97 866	60 562
1959	151 194	103 880	47 314
1960	146 461	101 525	44 936
1961	140 365	96 410	43 955
1962	130 060	108 259	21 801

A táblázatból megállapítható a születések számának, s így a természetes szaporodás mértékének csökkenése. Ez a csökkenés azonban korántsem egyenletes. 1953-tól 1956-ig különböző népesedéspolitikai eszközök (abortusztilalom, gyermektelenségi adó kivetése, stb.) segítségével a születésszám mesterségesen magas volt. Ugyancsak leolvasható a halálozások számának 1938-hoz viszonyított nagymértvű visszaesése, azonos szinten történő mozgása, a betegségek elleni eredményesebb küzdelem, javuló egészségügyi ellátás, kedvezőbb társadalmi-szociális viszonyok következtében.

A természetes szaporodás csökkenése egyben a családnagyságok visszaesését is eredményezte:

Családok %-os megoszlása⁵

Gyermekek száma	1949	1960
0	26,8	30,6
1	31,7	34,8
2	21,8	21,6
3–5	17,5	12,1
6 és több	2,2	0,9
—	100,0	100,0

A családok összességén belül emelkedik a gyermektelen és az egy gyermekes családok aránya a magasabb gyermekszámúak rovására.

Az, hogy a népesség az alapul vett időszakban a fentiek szerint csökkent, számos tényező eredménye, amelyek egy része pozitív jelenségként, más részük viszont negatívumként értékelhető, bár befolyásuk megközelítően pontos fel-

mérésére még nem történt meg a kívánt mértékben megítélésünk szerint sem a közgazdaságtan, sem a szocio-demográfia részéről.

Vizsgáljunk meg röviden néhány, a népesség számbeli alakulására befolyással bíró legfontosabb tényezőt.

Az első ilyen koeficiens a *társadalmi-gazdasági átalakulások (I.)* hatása.

Ezek közül kiemelkedik a szocialista iparosítás, mely folyamat a népesség *jelentős átrétegződésével* járt.

Megnövekedett a városi lakosság aránya a falusi, külterületi lakosság súlyának rovására, s így a munkások és alkalmazottak aránya a paraszti rétegek rovására.

1949-ben az iparban és építőiparban foglalkoztatottak száma még csak 860 ezer fő volt, 1962-ben viszont már 1 650 000 fő!

Az ipari munkásság legjelentősebb utánpótlási forrása a mezőgazdasági dolgozók tömege volt, ezenkívül pedig a volt kisiparosok, kiskereskedők, illetve osztályukat veszített deklaszált elemek, amelyek a munkásosztályba kerülve hosszabb-rövidebb idő alatt szinte teljesen asszimilálódtak. Ezek a folyamatok jelenleg is tartanak, de új vonásként jelentkezik az a tény, hogy a mezőgazdaságból az iparba irányuló munkaerővándorlás némileg lassult, sőt a szocialista mezőgazdaság erősödésével némi ellentétes folyamat is jelentkezik.

A társadalmi átrétegződés a legutóbbi két népszámlálás közötti időszakban a következők szerint alakult: [6]

Megnevezés	Átrétegződés 1000 fő
paraszság	— 1255
munkásság	+ 1358
alk. — értelmiségi	+ 467
kisker. — kisiparos	— 570

A nagyarányú társadalmi átrétegződési folyamatot tükrözi a keresők százalékos megoszlásának súlyváltozása is az egyes népgazdasági ágak között:

Népgazdasági ág	1949	1960
Ipar-építőipar	21,8	31,7
Mezőgazdaság	49,8	35,2
Egyéb ng-i ág	28,4	33,1
Népgazdaság összesen	100,0	100,0

Ez a változás nem lezárt folyamat, hiszen Magyarországon az ipar súlya még nem érte el a kívánt, illetve a fejlett nyugat-európai országokban tapasztalható szintet.

A népesség társadalmi átrétegződése, az ipari lakosság, értelmiség arányának emelkedése hatással volt az ország termékenységeinek, a születések számának alakulására.

Csökken a lakosságnak az a hányada, ahol a családlétszám általában magasabb. A parasztság termékenysége évtizedek óta meghaladja a városi, ipari népesség hasonló vonatkozású mutatóit. A falusi életforma könnyebben lehetővé teszi a több gyermek felnevelését, mint mondjuk a városi munkásság esetében. (Háztáji gazdaság, a gyermek már egészen korán munkaeőként alkalmazható stb.) A hazai tapasztalatokat húzzák alá azok a csehszlovákiai felmérések is, amelyek azt mutatják, hogy a gyermekszám az egyénileg gazdálkodó parasztnál a legmagasabb [7]. Ezekben a gazdaságokban minden egyes gyerek új munkaerőt jelent, hasonlóan a hajdani zsellérekhez, cselédekhez, ahol a nagyobb gyermekszám több keresőt biztosított a család számára. Ugyanekkor az ország egyes vidékein a törpebirtokosok vonatkozásában jelentkezett az alacsonyabb gyermekszámra való törekvés is a birtokelaprózódás megakadályozása érdekében.

A mezőgazdaság kollektivizálásával, a falusi életmód változásával (az apa elveszíti kizárólagos hatalmát, egyben kenyéradó voltát a családban az önálló keresetű feleség és gyermek mellett stb.), a gyermeklétszám saját munkaeőként való számbavétele már korántsem esik olyan súllyal latba, mint régebben, annál is inkább, mert a fiatalok a paraszti munka és életmód elől „menekülve” a városokban, az iparban keresnek megélhetést. Ezt a folyamatot jól tükrözi a termelőszövetkezeti parasztság rendkívül magas átlagos életkor szintje.

Nemcsak csökken tehát a magasabb termékenyséű parasztság súlya az össznépességen belül, hanem magában a parasztságban is olyan folyamatok, változások játszódnak le, amelyek a születésszám csökkenésének irányában hatnak.

Ilyen folyamat például a parasztság kulturális színvonalának emelkedése, a városi és a falusi életkörülmények között végbemenő fokozatos nivellálódás.

A paraszti tömegek súlycsökkenésével szemben viszont emelkedett azoknak a rétegeknek az aránya, amelyek életmódjuk, magasabb műveltségük következtében jobban ismerik és alkalmazzák a születéskorlátozás különböző eszközeit.

Az ipari munkásság nagyarányú létszámnövekedése mellett elsősorban a szellemi foglalkozású dolgozók gyors aránynövekedése hatott ebben az irányban. Számuk a legutóbbi három év alatt több, mint 100 ezerrel emelkedett és jelenleg az ország 4 800 000 aktív keresőjének már 19%-át adja.

A szellemi dolgozók számának növekedése pedig a népesedés szempontjából annak a társadalmi-gazdasági rétegnek a növekedését eredményezte, amely a társadalmi átlaghoz viszonyítva igen magas szinten él a születéskorlátozás lehetőségeivel.

Jól szemlélteti a városi és falusi lakosság, sőt Budapest és a vidéki városok közötti termékenységi eltérést is a két népszámlálás közötti időszak természetes szaporodásának területi bontása a népesség százalékában:

Budapest (1)	5,3
Városok (62)	9,7
Községek (3207)	11,2
Ország összesen:	10,0

Hasonló következtetésre juthatunk, ha megvizsgáljuk az 1960-as népszámlálás adatai alapján a családok gyermekszám szerinti megoszlását a fenti bontásban:

Gyermekek száma	Budapest	Városok	Községek
0	35,8	30,3	29,4
1	38,3	35,1	33,4
2	19,2	22,1	22,3
3	4,8	7,7	8,7
4	1,3	2,8	3,5
5	0,4	1,1	1,5
6 és több	0,2	0,9	1,2
—	100,0	100,0	100,0

A gyermektelen és az egy gyermekes családok száma Budapesten a legnagyobb, ahol a legmagasabb az ipari és egyéb lakosság koncentrációja. A községekben viszont a többgyermekes családok aránya lényegesen magasabb. A hat és több gyermekes családok súlya például hatszorosa a fővárosiének.

Az ország 19 megyéje az ipari és mezőgazdasági lakosság aránya szerint ipari vagy mezőgazdasági megyének minősíthető. A gyermekek számának alakulása ennek megfelelően változó:

Megnevezés	Ipari lakosság aránya %	100 házas nőre jutó gyermekszám
I. Tipikusan mezőgazd.-i jellegű megye	12,8	295
Hajdú-Bihar	14,2	327
Szabolcs-Szatmár		
II. Tipikusan ipari jellegű megye		
Komárom	47,7	236
Nógrád	34,7	245
Pest	39,1	236
Budapest	48,7	155
Városok	36,9	214
Községek	22,4	263
Országos átlag:	31,7	232

A legszembetűnőbb Szabolcs-Szatmár megye helyzete. Ez az az erősen mezőgazdasági jellegű megye, amelyben a legmagasabb a sokgyermekes családok, s így a gyermekek száma. (Ezért Szabolcs-Szatmár megye az ország legfiatalabb megyéje.)

Megnevezés	Gyermekek száma				
	0	1	2	3–5	6 és több
Szabolcs-Szatmár m.	23,4	30,5	23,4	20,4	2,3
Országos átlag	30,8	34,7	21,6	11,9	1,0

Miért éppen Szabolcs-Szatmár megye? Azért, mert ez a megye Magyarország egyik legelmaradottabb területe. Itt a legalacsonyabb az átlagos életkor, kevés a kereső, magas az eltartottak száma. Ipara meglehetősen fejletlen, a mezőgazdaság nem eléggé belterjes, s így nem tud elegendő foglalkoztatottságot biztosítani. Ezért a megyében erős elvándorlási tendencia érvényesül [8]

A lakosság termékenysége igen magas, bár csökkenő tendenciájú. Ez a csökkenés már azokkal a mélyreható változásokkal kapcsolatos, amelyek Szabolcs-Szatmár megyében is jelentkeznek. (A szocialista iparosítás során végzett tervszerű ipartelepítés, a mezőgazdaság belterjes irányú fejlesztése stb. A fentiek alapján nem véletlen, hogy 1963. augusztus 20-án az utolsó magyar község — Aporliget — villamosítására éppen ebben a megyében került sor.)

A társadalmi-gazdasági változások közül a népesség alakulására befolyással bíró következő tényező a *nők foglalkoztatottsági színvonalának emelkedése*.

Mint ismeretes, a nők szerepe társadalmunkban alapjaiban megváltozott. A jórészt háztartási munkát végző, gyermeknevelésre korlátozott, gazdaságilag és erkölcsileg a házas társnak kiszolgáltatott nők helyébe a társadalmi emancipáció önálló keresettel, hivatástudattal rendelkező, a férfiakkal egyenértékű női munkaerőt állított.

1949-ben a családok 60%-ában csak a családfő keresett, 1960-ban már csak a családok 45%-ában. A női keresők aránya az összes keresőkön belül ugyanezen idő alatt 9,3%-ról 37%-ra emelkedett.

A nők tehát másfelé ambicionálnak, mint korábban. Másképpen képzelek el életüket, foglalkozást, hivatást választanak maguknak, s a családi élet a gyermekek számát tekintve szinte másodlagos értelművé torzul számukra. Ez azt jelenti, hogy a második világháború előtti magas családtagszám mellett harmonikus, belső „házi” életidill ma elavultnak tekinthető. Ezt az életformát új modell váltja fel, melyben a férj és a feleség egyenrangú keresők; egy-két gyermeket nevelnek.

A valóság mégsem ilyen egyszerű. Nem, mert ez a más irányba való ambicionálódás a nők nem teljes társadalmi létszámára vonatkozik, azaz a nők egy része nem belső, hanem külső, gazdasági kényszer hatására vállal munkát.

Különösen nehéz a helyzete az anyának olyan családban, ahol a második kenyérkereső éppen a nagy családlétszám, az eltartottak magas aránya következtében kívántatik meg. Általában minél nagyobb a gyermekek száma egy családban, annál inkább dolgoznia kellene az anyának is, de erre az esetek többségében képtelen.

Ezért a modern értelemben vett mai nő családját „megtervezi” olyan észszerű határok között, amely határok lehetővé teszik számára a család és a munka közötti elfogadható összhangot.

A szocialista állam megkönnyíti a dolgozó nők helyzetét, de oly mértékben változtatni egyelőre nem tud, hogy a részben tudatilag fejlődő, részben pedig a kényszerű helyzetbe kerül nők elálljanak a családtervezéstől.

Milyen eszközökkel könnyíthető a nők helyzete? Ha az állam a fiatalok korúak gondozásának, nevelésének jelentős részét magára vállalja, megkönnyíti a nők otthoni munkáját, félkész, készételeket forgalmaz, bővíti az üzemi vendéglátó hálózatot stb. Mindez csak korlátozottan, részben történt meg, de ennek oka az a tény is, hogy az említett tényezők jórészt kommunisztikus jellegűek.

A családi élet és a társadalom számára végzett munka nem kis terhet ró a dolgozó nőre. Egy 8000 városi családra kiterjedő reprezentatív felvétel világosan mutatja, hogy a gyermekek családon belüli számának emelkedése fordított arányban áll — éppen az említett nehézségek miatt — a kereső foglalkozást vállaló nők arányával: [9]

Gyermekek száma	Kereső foglalkozást folytató nők %-os megoszlása
0	62,1
1	61,7
2	54,0
3	44,0
4	33,0

Míg a gyermektelen és az egy gyermekes családokban közel azonos arányban vállalhatnak a nők kereső foglalkozást, addig például a négygyermekes családokban ennek az aránynak mintegy felét érhetik el csupán.

A nők kettős helyzetének vizsgálata megköveteli egy népességszámot befolyásoló fontos tényező, az *életszínvonal* tárgyalási igényét.

Az életszínvonallal kapcsolatban a demográfusok és szociológusok egy része azt várta, hogy az életszínvonal általános emelkedése majd a népesség számának gyors gyarapodását idézi elő. Ezt a gyakorlat megcáfolta. Megcáfolta, mert a születésszám csökkenése éppen az életszínvonal emelkedésének időtartama alatt következett be.

Mindez bizonyíték arra vonatkozóan, hogy a születések alakulásának kérdését nem lehet egyoldalúan leszűkíteni az életszínvonal alakulásának problémájára, hanem az csak a hatótényezők egész sorának komplexuma alapján vizsgálható.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a születésszámot illetően elhanyagolható az életszínvonal alakulásának jelentősége.

Az életszínvonal problémájánál kell megemlíteni azt, hogy az általános fejlődéstől elmaradt a gyermekes családok társadalmi támogatása. A családi pótlék összege alacsony, hasonlóan a családi pótlékban részesülő családok számához. (1953-tól 1962-ig a családi pótlékban részesülő családok átlagos száma csak 20%-kal emelkedett.

A munka szerinti elosztás jelenleg nem tud kiküszöbölni bizonyos társadalmi igazságtalanságokat. Így például a bérezés nem differenciált a családnagyság szerint, s ez természetesen hátrányosan érinti a nagyobb létszámú családokat. A termelők a kapitalista társadalomtól örökölt állapothoz viszonyítva jelentősen fejlődtek, azonban a kommunizmus termelőihez viszonyítva még fejletlenek, nem tudnak elegendő alapot szolgáltatni a kommunális juttatások növeléséhez.

Még viszonylag nagy különbségek vannak az egyes rétegek közötti jövedelmi viszonyokban. A családok jelentős hányada lakásgondokkal, jövedelmi problémákkal, gyermekelhelyezési nehézségekkel küzd. 1963-ban például a 3 éven aluliaknak csak 9%-a nyert bölcsődei, a 3–6 év közöttieknek csak 33%-a nyerhetett óvodai elhelyezést a férőhelyhiány miatt.

Mindezek a tényezők az általános életszínvonal emelkedése mellett még negatív hatással vannak a születésszám alakulására. Az egyéb, részben már tárgyalt, részben pedig a továbbiakban említendő tényezők összessége azonban óva int bennünket attól, hogy az életszínvonalnak ezeken a területein várható pozitív irányú változásaitól egyértelmű, feltétlen termékenység növekedést várjunk.

Az említett legfontosabb társadalmi-gazdasági változások mellett, azokkal szoros kapcsolatban a *társadalmi tudat, a társadalom tudatossága (II.) is változott*, s ez a változás szintén nem maradt hatástalanul a népesség alakulására.

A társadalmi tudatosság magasabb volta témánk vonatkozásában ott jelentkezik, hogy a fennálló társadalmi-gazdasági körülmények alapján a társadalom tagjai a gyermekek számát, a családnagyságot is igyekeznek saját maguk befolyásolni.

Különösen erős az ilyen irányú törekvés a magasabb képzettséggel rendelkező családok esetében. Így a születésszabályozás különböző módszerei az egyetemi-főiskolai végzettségűek, értelmiségek körében a legelterjedtebbek. Ezeknek a rétegeknek a száma pedig az utóbbi két évtizedben jelentősen megnövekedett.

Az általános műveltség gyors emelkedésével a családtervezés körének további szélesedése várható.

Kedvezőtlen jelenség, hogy az iskolai végzettség tekintetében meglehetősen nagy a szóródás az ország különböző területei között. Hajdu-Bihar és Szabolcs-Szatmár megye itt is a legalacsonyabb végzettségi szinttel rendelkező területek közé tartozik.

Az elért eredmények, az általános kulturális színvonal emelkedése mellett azonban olyan jelenségeket is tapasztalhatunk, amelyek arra mutatnak, hogy a társadalmi tudat fejlődése bizonyos mértékben jobban elmaradt a társadalmi lét fejlődése mögött, mint hogy azt az objektív tényezők hatásának tulajdoníthatnánk.

Ez véleményem szerint az ideológiai nevelő munka néhány területén észlelhető lemaradás, elégtelenség eredménye. A napjainkban is zajló eszmei offenzívának a társadalom életének egészére ki kell terjednie, konkretizálódnia. Így a családi élet normáinak betartására, az indokatlan terhességmegszakítások megszüntetésére is nevelni kellene az eddiginél hatékonyabb módon az embereket.

Hogy mennyi teendő van ezen a területen, ezt a válások számának gyors emelkedése, s az évi 170 ezer legális terhességmegszakítás mutatja [10].

A válások számának gyors emelkedése pedig a népesség szaporulatára is érthetően kedvezőtlen hatással van. Sajnos az európai válási statisztika élén Magyarország áll:

1000 lakosra jutó válások száma¹¹

Magyarország	1,2
Románia	1,7
Dánia	1,5
NDK	1,3
Szovjetunió	1,3
*	
*	
Portugália	0,1
É.-Írország	0,1

Ez a magas válási arány negatívan értékelhető a társadalom erkölcsi arculata szempontjából. Még akkor is, ha a társadalmi előítéletek, vallási kötelek oldódását jelenti. Különösen akkor aggasztó a kép, és igényel társadalmi, állami beavatkozást, ha például tekintetbe vesszük azt, hogy a válóokok közül az első helyen az alkoholizmus szerepel, vagy pedig azt, hogy az üdülési szezonok után ugrásszerűen emelkedik a válások száma.

Meglepően sok az elhamarkodott, túl fiatalon kötött házasság. Viszonylag sok azoknak a házasságoknak a száma, amelyek már létrejöttük pillanatában mindkét fél részéről mintegy próbaházasságnak tekintettek. Természetes, hogy amíg a házasság végleges volta el nem dől, addig a gyermektervezés a 0 gyermekszámra való redukálást jelenti. A szülők az említett kapcsolatokba szintén olyan értelemben igyekeznek beavatkozni, azokra befolyással bírni, hogy a felek gyermektelenül kerüljenek ki a véleményük szerint fiatalon, elhamarkodottan kötött házasságból.

Pedig a válási statisztika szerint a gyermekek minél nagyobb száma összetartó erőt, a házastársak közelebb kerülését eredményezi, azaz minél nagyobb a család, annál nagyobb annak kohéziós ereje.

A házasságok összességén belül megnőtt a fiatalon kötött házasságok aránya:

A 20 éven alul kötött házasságok az összes házasság %-ában¹²

	1949	1961
Férfi	3,2	5,3
Nő	26,2	33,4

Budapest műveltségi koncentrációja, igen alacsony termékenyséű lakossági számaránya mellett a kisebb családnagyság és népességi szaporulat tekintetében véleményem szerint az is közrejátszik, hogy Budapesten a válási arányszám kétszerese az országos átlagnak:

1000 lakosra jutó válások száma

Budapest	4,4
Városok	2,3
Községek	1,1
Orsz. átlag:	2,2

Hasonló a helyzet a válások tekintetében első helyen álló Csongrád megyében, ahol a két népszámlálás közötti időszakban a természetes szaporodás az ország többi megyéjéhez viszonyítva nagyon alacsony (6,3%) volt.

A házasságmegszakítások és a népességszám csökkenése között tehát nyilvánvaló kapcsolat van. Ez a kapcsolat azonban a társadalmi tudatosság, erkölcsiség oldaláról nézve viszonylagos elmaradottságot, visszahúzó erőt jelent, ami viszont fokozottabb nevelő, tudatformáló tevékenységet igényel.

Ezt az igényt támasztja alá a bizonyos rétegekben elég jelentős arányú „családtervezés”, pontosabban ennek hiánya. Arra gondolok, hogy elég magas azoknak a házaspároknak a száma, amelyeknek anyagi és munkakörülményei lehetővé tennék egy vagy két gyermek harmonikus felnevelését, de a felekből hiányzik az ehhez szükséges belső erkölcsi, érzelmi indíték. Ebben az esetben tehát nem a magánélet és a társadalom számára végzett munka közötti ésszerű kapcsolatok kialakításáról van szó, hanem bizonyos fokú kispolgári kényelemszeretetről, önzésről, erkölcsi ürességről, öncélú modernkedésről. Mindezt jelzi a tartós fogyasztási cikkek felhalmozott mennyisége, szórakozó életmód stb. Súlyosabban ítélné el az az eset, amikor a felesége mindezek mellett még munkát sem vállal.

A népességszámot befolyásoló gazdasági-társadalmi változások, a társadalmi tudat alakulásának pozitívan és negatívan értékelhető tendenciái mellett a társadalmi termékenység csökkenését néhány közvetlenül *demográfiai jelenség állapotváltozás* (III.) is előidézte. Ilyen jelenség például a lakosság átlagos életkorának emelkedése, „előregedése”, amely biológiailag tekintve a lakosság fiatalabbkorú (termékenyebb) hányadának az aránycsökkenését jelenti s a népesség számának lassúbb ütemű gyarapodását eredményezi, bár ez a tényező nemcsak ok, hanem egyben okozat is. Az ország lakosságának korösszetétel változása a következőképpen alakult: [13]

A lakosság kor szerinti megoszlása (%)

Év	15 éven aluli	15–39 éves	40–59 éves	60 éves és idősebb
1920	30,6	41,3	19,1	9,0
1949	24,9	38,8	24,7	11,6
1962	25,0	36,2	24,3	14,5

Az alacsonyabb halálozási arányszám, a jobb egészségügyi-szociális körülmények alapján az idősebb korosztály arányának növekedése mellett emelkedett az átlagos életkor is. A jelenlegi születések esetében várható átlagos élettartam:

férfiak	65
nők	69 év

Az elmúlt két évtized népességalakulását befolyásoló legfontosabb tényezők, tendenciák áttekintése után röviden foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a születések gyakoriságának visszaesése milyen hatással van társadalmi-gazdasági életünkre.

A születések számának csökkenése alapján a „kis magyar nemzet tragédiája”-járól szóló felfogással szemben le kell szögezni, hogy bár ez a csökkenés bizonyos hátrányokkal is jár, nem jelent sorskérdést, alapproblémát, sőt a társadalom számára serkentő hatású is az extenzív gazdasági fejlődés útjáról az intenzív irányba való fokozottabb áttérés szempontjából.

A népesség számának csökkenő tendenciája jórészt objektív, a társadalmi progresszivitás következménye. Ez a csökkenés azonban néhány kedvezőtlen társadalmi jelenség következtében gyorsabb a társadalmi törvények, folyamatok által megkívánt ütemnél. A csökkenésnek ez a gyorsabb üteme kedvezőtlen, káros gazdaságilag és erkölcsileg egyaránt, maga a csökkenés ténye nem.

A népesség számának alakulását az újratermelési folyamat zavartalansága szempontjából kell vizsgálnunk. Biztosítani tudja-e a népesség reprodukciója a folyamatos, a termelőerők adott színvonalának megfelelő újratermelést?

A társadalmi újratermelési folyamat — amely a termelési viszonyok újratermelését is jelenti — zavartalan lehet, sőt egyre inkább függetlenné válik a társadalmi-technikai haladás következtében a népesség számának alakulásától.

Magas termelékenységű, fejlett technikán alapuló termelés, világszínvonalon mozgó műszaki paraméterek képezik a kérdés megoldását.

Ebben a tekintetben hazánkban még sok megoldandó probléma van. Viszonylag alacsony a munkatermelékenység szintje. (Iparunk termelékenységi színvonalát 100-nak véve Csehszlovákia iparának termelékenysége 170%.)

Termelésünk növekedésében túlzottan magas aránnyal szerepelt és szerepel a munkáslétszám emelkedése révén elért növekedés, szemben a termelékenységemelkedés arányával.

1950 és 1958 között például iparunk termelésének emelkedésében a szocialista országokhoz viszonyítva jóval kisebb súllyal szerepelt a termelékenység növekedésének hatása: [14]

Ország	A termelés növekedéséből	
	a termelékenység növekedése	létszámnövekedés
	h a t á s a	
Albánia	18	82
Bulgária	53	47
Csehszlovákia	71	29
Lengyelország	67	33
Magyarország	38	62
NDK	75	25
Románia	70	30
Szovjetunió	67	33

Növelni kell tehát a termelékenység révén elért termelésnövekedés arányát. (A második 5 éves terv irányszámai szerint az ipari termelés 1965-re 48–50%-kal fog emelkedni, s ennek $\frac{2}{3}$ része a termelékenység, $\frac{1}{3}$ -ad része pedig a létszámemelkedés eredménye lesz.)

A termelékenység gyors növekedése feltételezi a nagyarányú műszaki fejlesztést. Ebben a tekintetben is nagy feladatok várnak gazdaságpolitikánkra, mert például gépipar termékeink 75%-a 25%-kal nagyobb súlyú, mint a világszínvonalon mozgó termékek, vagy az erősáramú iparág vállalatainál 1962-ben kibocsátott termékek 35%-a 1944 előtti korszerűtlen konstrukció stb. (Van azonban számos olyan termékünk is, amely eléri a világszínvonalat, pl. a MOM ultracentrifuga.)

A technikai feltételek biztosítása mellett, amelyek fokozatosan munkaerőt is szabadítanak fel, *van lehetőség a munka jobb, gazdaságosabb megszervezésére*, sőt még a munkaerő mennyiségi utánpótlására is, elsősorban a foglalkoztatott nők számának emelésével.

Jelenleg a munkaképes korú férfiak 98,2%-a dolgozik, ez az arány a nőkénél még csak 52,9%-os. Ez az 52,9% növelhető, de csak a nők társadalmi helyzetének további hatékony javításával.

A nők számára alkalmas munkakörök száma a technikai haladással egyre inkább nő. Ezzel kapcsolatban probléma az is, hogy sok, nők számára is alkalmas munkakörben férfiakat foglalkoztatnak — a munkaerőhiány pedig főleg csak a férfiaknak alkalmas foglalkozások esetében jelentkezik.

A munkaerőhiány elsősorban a szakképzettség nélküli egyszerű, de nehéz munkáknál (építőipar, bányászat stb.) jelentkezik. Az egyszerű munkák munkaerőszükséglete a népgazdaságilag fontos területeken átgondolt bérpolitikai intézkedésekkel jórészt biztosítható.

Emellett a tényleges és viszonylagos munkaerőhiány a fölös munkaerővel rendelkező területek (Szabolcs, Hajdu) felé kell, hogy irányítsa a figyelmet az ipartelepítést illetően. Az egyes területeken jelentkező munkaerőfelesleg mellett más vonatkozásban is tapasztalható munkaerőkihasználatlanság [15].

Az ipar munkaerőigénye a mezőgazdaságból is biztosítható viszonylag hosszú ideig, mert hazánkban a mezőgazdasági népesség aránya még meglehetősen magas. A mezőgazdaság munkaerővel való ellátottsága pedig a nagyüzemi gazdálkodás technikai-agrotechnikai kiépítésének a függvénye.

A jelenlegi népességszaporulat mellett a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének követelményeit figyelembe véve körültekintő munkaerő- és bér-gazdálkodás, a rendelkezésre álló anyagi és személyi erőforrások tervszerű felhasználása biztosítani tudja a gazdasági fejlődésünk által megkívánt munkaerő-szükségletet.

A lakosság számának várható alakulását, amelyet az elmúlt időszak bizonyos intervallumának tapasztalatai alapján a következő néhány évtizedre is extrapolálhatunk (természetesen a progresszívus korrigációkkal kiegészítve) a népgazdasági tervezésnél is fokozottabban figyelembe kell vennünk. Eszerint kell kialakítanunk az újratermelés arányait, beruházási politikánkat, felhasználnunk a nemzeti jövedelmet, megszabnunk szociális, egészségügyi és kultúr-politikánkat.

Igy elérhető, hogy az általános európai fejlődésnek megfelelően gazdasági életünk intenzív irányú fejlődése mellett a népesség létszámának alakulása is harmonikusan igazodjék a társadalom fejlődéséhez.

JEGYZETEK

- [1] Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv 1962.
- [2] Az évi átlagos iparfejlődési ütem 13%, illetve 4,5% (1958—1961).
- [3] A lakosság száma 1964. január 1-én alig 100 ezerrel haladja meg a 10 millió főt. (KSH. operatív jelentése.)
- [4] Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1963.
- [5] Az 1960. évi népszámlálás adatai. (A továbbiakban a népszámlálási adatokat tartalmazó statisztikai táblákat külön nem jelölöm.)
- [6] DR. KLINGER ANDRÁS, A társadalmi-foglalkozási átrétegződés demográfiai vizsgálata. (Az MTA Demográfiai Elnökségi Bizottsága társadalomdemográfiai munkabizottsága 1961. november 9-i vitaülésének bevezető referátuma.)
- [7] ZDENEK VAVRA, A népesség reprodukciójának fő vonásai Csehszlovákiában a második világháború után. Demográfia 1962. 3. 272.
- [8] Az ország munkásszállóinak minden negyedik lakója Szabolcs-Szatmár megyei. Népszabadság 1963. IX. 15.
- [9] MÓD ALADÁRNÉ, Születésszám és életszínvonal. Demográfia 1961. 3. 313
- [10] Ehhez az adathoz még hozzászámítandó (pontosabban becslendő) az évi illegális művi beavatkozások száma.
- [11] Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv 1962. Megjegyzendő, hogy a válási statisztikát tekintve Magyarország az Egyesült Államok és az EAK után a 3. helyet foglalja el a világon. (Esti Hírlap 1963. augusztus 24.)
- [12] Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1963.
- [13] Uo.
- [14] KAHULITS LÁSZLÓ, Szocialista iparosítás és termelékenység. 1962. 171.
- [15] Az érettségizett lányok 28%-a nem folytat kereső foglalkozást.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Л. Тополчани

В данной статье автор выдвигает о конкретизации марксистского демографического закона в соответствии с своеобразными условиями социалистического общества, имея в виду Венгрию. Он обращает внимание на то, что реализацию этой конкретизации затрудняли вульгарное понимание упомянутого закона и тот факт, что вопрос может быть анализирован только как результат чрезвычайно сложных факторов.

По мнению автора социалистическая специфичность нашего общества по формированию числа населения проявляется в том, что уменьшение общественного прироста вследствие прогрессивности и более быстрого общественно-экономического развития больше, чем в более медленно развивающихся странах. Наряду с этим уменьшение плодovitости вызывается и такими отрицательными явлениями, которые с точки зрения общества вредны и нуждаются в усиленном вмешательстве социалистического государства. Автор дает обзор важнейших факторов, влияющих на формирование населения, а в дальнейшем он рассматривает положение современного роста населения, с точки зрения непрерывности социалистического расширенного воспроизводства.

EINIGE PROBLEME DER BEVÖLKERUNGSBEWEGUNG NACH DEM ZWEITEN WELTKRIEG

Von

L. Tapolcsányi

Verfasser bringt das Bedürfnis einer den spezifischen Verhältnissen der sozialistischen Gesellschaft entsprechenden Konkretisierung des Marxschen Bevölkerungsgesetzes zur Sprache, mit besonderer Rücksicht auf Ungarn. Er hebt hervor, dass die Realisierung dieses Bedürfnisses durch die häufige vulgäre Interpretation des Gesetzes, sowie dadurch erschwert wird, dass das Problem nur als Komplex äusserst verwickelter Fragen untersucht werden kann.

Nach seiner Beurteilung zeigt sich das sozialistisch Spezifische unserer Gesellschaft bezüglich der Gestaltung der Bevölkerungszahl darin, dass die Abnahme des Bevölkerungszuwachses infolge der Progressivität, der rascheren wirtschaftlichen-gesellschaftlichen Entwicklung grösser ist, als in sich langsamer entwickelnden Ländern. Dabei wird die Abnahme der Fruchtbarkeit auch durch negative Erscheinungen hervorgerufen, die vom Standpunkte der Gesellschaft schädlich sind und einen verstärkten Eingriff des sozialistischen Staates nötig machen.

Nach einem Überblick der wichtigsten Faktoren, die die Bevölkerungsbewegung beeinflussen, wird die gegenwärtige Bevölkerungslage vom Standpunkte der Ungestörtheit der sozialistischen Reproduktion auf erweiterter Stufenleiter erwogen.